

A ROMA KISEBBSÉG SZOCIOLÓGIAI PROBLÉMÁI

Póczik Szilveszter

a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, Országos Kriminológiai Intézet
poczik@okri.hu

A romák integrációs problémái Európában

A romák a 15. század elejére érkeznek Közép-Európába. Periférikus, a természeti és társadalmi környezet kiélésére irányuló peripatetikus megélhetési módjuk gyorsan magára vonta a gyarapodó paraszti és városi népesség haragját. A 18. század felvilágosult abszolútizmusai centralizált, voluntarista módon, a 19. század jogállamai humanista eszméktől vezérelve tettek kísérletet tömeges beillesztésükre. A korabeli társadalmak és intézményeik az előítélettel kövesedett negatív hagyomány és a mindennapi negatív tapasztalatok mentén főként közbiztonsági fenyegetésként észlelték a romák jelenlétét, a velük kapcsolatos intézkedések közvetve-közvetlenül a kriminálprevenციót szolgálták. Problémáikat Európában máig nem sikerült megnyugtatóan megoldani. Az európai romák messze alacsonyabb szociális és egészségügyi mutatókkal rendelkeznek, mint a többségi népesség átlaga. Az iskoláztatást alulértékelő és a többségi társadalmak intézményeivel való együttműködést elutasító hagyományrendszerük hátrányos helyzetbe hozza őket az oktatásban, igen magas körükben a visszamaradott, magatartási zavarokkal küszködő gyermekek aránya. Egy vizsgálat tanúsága szerint a cigány gyermekek tanulási motivációja a nem cigány hajléktalanok gyermekeinél tapasztalt igen

alacsony szintet is alig éri el (Hundsatz, 1980). Jelentős körükben a vagyon elleni cselekmények száma, német rendőri források szerint egyes csoportjaik napközbeni lakásbetörésekre specializálódtak, évente a gyanúsítottak mintegy 6 %-a kerül ki ebből a körből (Feuerhelm, 1987).

A roma-kérdés Magyarországon

A cigányság problémája ma hazai társadalompolitikánk legneuralgikusabb pontja. A 17. század végére a cigányok egyre problematikusabb helyzete cigánykérdéssé sűrűsödött, amely a cigányoktól életmódjuk megváltoztatását, a politikától tervszerű intézkedéseket követelt. A cigányság integrációjának alapjait a felvilágosult abszolútizmus erőszakos jóindulata vetette meg (Mezey-Tauber, 1980). A cigányság a 19. század folyamán elindult egyfajta integráció felé, eközben újabb vándorló oláh és beás cigány csoportok telepedtek a román fejedelemségek területéről Erdélybe, majd a királyi Magyarországra. 1848-ig több helytartótanácsi rendelet próbált gátat vetni beáramlásuknak, kóborlásuknak, az azzal járó közbiztonsági veszélyek fokozódásának (Nagy, 1998). Az 1893. évi népszámlálás mintegy 275 000 cigányt talált. 40 %-uk Erdélyben, 60 %-uk az ország belső vármegyéiben, Hajdú, Bihar, Szabolcs, Heves, Baranya, Nógrád területén élt. 88 %-uk már letelepedett, a többség háznak nevezett alkalmatosságban, 34 % putriban lakott, csak

8-12 %-uk nomadizált. 10 %-uk muzsikusként, a többi napszámos, vándoriparos, kereskedő vagy – polgári értelemben – foglalkozás nélküli. Gyermekük 70 %-a nem járt iskolába. Bizonyos fokig, de rövid ideig a cigányok is haszonélvezői voltak a kiegyezést követő gazdasági fellendülésnek, a század végére azonban a gyári tömegcikk-
ipar feleslegessé tette háziipari foglalkozásaikat. E zsidók, oláhok, tótok, rácok uralta piaci szegmensben a cigányok amúgy is csak kis hányadot mondhattak magukénak. A második világháború utáni tervgazdaság kizárta a munkaerőpiacról a minimális iskolázottsággal, az ipari munkaritmus-
hoz szükséges fegyelmellességgel, szakmai ismeretekkel nem rendelkezőket. Az 1956 utáni Kádár-rendszerben a megtorló közbiztonsági szemlélet mellé felzárkóztak a munkaerőgazdálkodási, demográfiai, szociális, kulturális megfontolások. Az MSZMP PB 1961. évi tavaszi határozata a cigányság helyzetének megjavításáról, munkába állításáról, átneveléséről intézkedett. Megkezdődött a cigányság vonulása az ipari centrumok felé, a férfiak döntő többségének munkába állásával meglődt a cigányok fiatalabb nemzedékeinek városiasodása, javult az egészségügyi és oktatási helyzet, megindult az etnikai alcsoporthoz egységesülése (Póczik, 1999b).

A romákkal kapcsolatos társadalomtudományi kutatás eredményei a rendszerváltás időszakáig

Az MTA Szociológiai Intézetében a Kemény István vezette kutatócsoport 1971-ben folytatott országos reprezentatív felmérést, majd elindultak más kutatások is (Kemény, 1974; Kemény és mtsai, 1976; Tomka, 1970). A 71-es kutatás a magyarországi cigány népességet 2 %-os mintából kiindulva 300 000-re, az akkori összlakosság 3 %-ára becsülte, képet nyújtott területi megoszlásáról, nyelvhasználatáról, iskolá-

zottságáról, lakásviszonyairól, jövedelmi, foglalkoztatási viszonyairól. Legnagyobb része az ország északkeleti régióiban, különösen Szabolcs-Szatmár és Borsod, a Dunántúlon Baranya és Somogy megyékben helyezkedett el. Közel 80 %-a kisközségi lakos volt, miközben többségi társadalom lakhelyei fele-fele arányban oszlottak meg város és falu között. Mintegy 60 %-a az akkor körülbelül 2000 cigánytelepen lakott, 80 %-a magyar, 8 %-a román anyanyelvű volt. A cigánysághoz tartozók átlagos 5 fős családnagysága messze meghaladta a magyar átlagot, rossz egészségi állapot jellemezte őket. Átlagéletkoruk mintegy 10 évvel maradt el a többségi népességétől, igen magas volt az alkoholisták, rokkantak, állami gondozottak, és szociális segélyre szorulóak száma, aránya. Egy főre eső jövedelmük az országos átlag alig harmada körül mozgott. Kiugróan mutatkozott a koraszülöttség, sérült gyermekek aránya, a gyermekek többsége rendszertelenül járt iskolába, széleskörű volt az analfabetizmus.

A 80-as évek jelentős forrásfelhalmozást lehetővé tevő második gazdaságába kevesen tudtak bekapcsolódni. A kultúraltabb lakókörnyezetbe telepítés a helybeliek és betelepülők közti civilizációs szakadék miatt nem váltotta be a reményeket. A legképzetlenebb munkavállalókként első áldozatává váltak a 80-as évek végén bekövetkező gazdasági hanyatlásnak. Közben lassan változott értékrendszerük, amely pauperizált változatban leképezte a többségi társadalom fogyasztói igényeit. A városokban megindult a romák által sűrűn lakott részek gettósodása, Budapest belső kerületeiben a cigány lakosság aránya a 80-as évek közepe óta megháromszorozódott (Ladányi, 1993).

A cigányság esetében egy középhaszú, felületes integrációs periódusra rövid és mélyreható remarginalizáció következett be (Kemény, 1997). Az iskolázottsági

adatok az általános iskolai és szakmunkás végzettség jelentékeny emelkedéséről tanúskodnak, de a befejezett gimnáziumi és felsőfokú végzettségűek – egyébként is elenyésző – aránya a mai fiatal korosztályok körében stagnál vagy relatíve csökken. Az általános iskolát befejezők alig 3 %-a kerül középiskolába, amiből 40 % hamarosan lemorzsolódik. Újra tömegesen fordul elő, hogy a roma gyermekek a kötelező alapiskoláztatás előírása ellenére sem járnak iskolába. A cigányság átlagos képzettségi színvonala 1984-1985 óta összességében távolodni látszik a magyar átlagtól. A szakmunkás-végzettségek rendszerint kevésbé keresett szakmákban születnek, a végzősök rögtön munkanélkülivé válnak. A romák átlagos munkanélkülisége meghaladja a 60 %-ot, egyes alrégiókban eléri a 80 %-ot, a romák által lakott kisközségekben akár a 100 %-ot is (Nemes, 1998). A cigány munkanélküliek nagy hányada kikerült a munkanélküli-ellátásból és a jövedelem-pótló támogatás rendszeréből is. Az átképzési projektek gyakran nem jutnak el a potenciális roma munkavállalókhoz, vagy hatástalanok maradnak, a közmunka keretében történő foglalkoztatásukkal kapcsolatos elképzelések sem váltak be.

A cigányság pozitív demográfiai jellegzetességei, a sok gyermek és a fiatal átlagéletkor a halmozott hátrányok mennyiségileg és minőségileg bővített újratermelését jelentik. Ez hamarosan a társadalom összetevőit is kedvezőtlenül fogja befolyásolni. Becslések szerint 2015-ben a romák 750 000-es tömege a magyarországi lakosság 8 %-át fogja adni. Az utóbbi években született gyermekek 12 %-a roma. Ladányi János becslése szerint az első 4 általános iskolai osztályba járó cigány gyermekek aránya országosan 1971-ben 1,2 %, 1986-ban 2,4 %, 1992-ben 3,6 %, Budapesten 1992-ben 4,9 %, a főváros VIII. kerületében 24,3 % volt (Ladányi, 1993).

A cigánysággal kapcsolatos koncepciók és politikák 1990-2000

A kisebbségi törvénynek köszönhetően a cigányság mára *politikai tényezővé* vált, mind belpolitikai, mind külpolitikai értelemben. Kitermelődött *saját vezetőrétege*, amely megteremtette szervezeteit és nyilvánosságát. E politikai és médiaelitek igen kiforrotlan állapotban vannak, a választott képviselői szervezetek legitimitását is kétségbe vonó harcaik nehezítik a kisebbség eredményes képviseletét, pozitív megjelenítését, a hosszú távú reális helyzet- és esélyfelmérést, koncepciókészítést, a többségi társadalomhoz fűződő partneri viszony kialakítását. Hiányoznak az elit eszmei, politikai és személyi kristályosodási pontjai, politikai magatartását súlyosabb politikai erők függvényeként vagy alkalmi – sokszor anyagi – érdekektől vezéreltetve alakítja, változtatja. Egyes tagjai radikális polgárjogi harcokként lépnek fel, a differenciálatlan „másság” fogalmával és kettős mércékkel operálva, önmagukat szellemi gettóba zárva ellenségként utasítják el a többségi társadalom egészét (Póczik, 1997).

A konfliktuskereső hozzáállást mára felülősségteljesebb hangűtés látszik felváltani. Mivel a cigányság helyzete az ország külső megítélésének és befolyásolásának fontos tényezőjévé vált, külpolitikai tekintetben súlyt kell helyezni a romakérdés összeurópai dimenzióira, a nemzetközi szervezetek hatékonyabb bevonására, az EU-támogatások hatékony felhasználására, ill Magyarországon nemzetközi és regionális összehasonlításban kiemelkedő „esélyegyenlősítő” kisebbségpolitikájának népszerűsítésére, a hiányok tárgyilagos bemutatására. A cigányság elitjének, civil szervezeteinek érését – az időtényező fokozott figyelembevételével – támogatni kell, hisz jelentős részt vállaltak a cigányság kulturális-társadalmi-gazdasági aktivitásának szervezésében.

A koncepciózus kisebbségi elit, pozitív kisebbségi azonosságtudat és többségi megítélés kialakulását akadályozza, hogy az országos politika két nagy *ideológiai erőterében* a cigánysággal kapcsolatban kontroverz áramlatok vannak jelen.

A nemzeteszme meghaladására törekvő, azzal a kisebbségi közösségeket, tudatokat taktikailag szembehelyező *emancipatórikus* ideológiák a cigányságot a nemzeti-faji diszkrimináció, az elmaradott társadalmi berendezkedés áldozataként jelenítik meg. Az amerikai polgárjogi mozgalmak tapasztalatain nevelődött vonulat a cigányság támogatását a pozitív diszkrimináció fogalmi bázisán, a társadalmi és egyéni teljesítményétől független „rászorultság” alapján, nemritkán a többségi társadalom és a törvényesség rovására (pl. lakásfoglalók támogatása) látja megvalósíthatónak. Logikai rendjében elsődleges szempont, hogy a kisebbség egészének fel-emelését követheti a kisebbségi középosztály megteremtődése. A többségi társadalommal szembeforduló, az előítéletes magatartás látszatát is bűntető törvénykezés időlegesen rejtőzködővé teheti ugyan a diszkriminatív megnyilvánulásokat, de nem változtatja meg a mögöttük húzódó attitűdöket. A magyarországi kisebbségek és a határon túli magyar kisebbségek problematikáinak szembefordítása semmiképpen sem szolgálja a nemzeti konszenzuson alapuló kisebbségkoncepció ügyét.

A keresztény-szociális indíttatású *nemzeti ideológiák* a kisebbség csoportos és főleg egyéni felelősségét hangsúlyozzák a felemelkedés lehetőségeinek kihasználásáért vagy elmulasztásáért. A támogatást az egyén teljesítményétől, alkalmazkodásától teszik függővé. Koncepciójukban elsőbbséget élvez a kisebbségi középosztály kialakítása, amely maga után húzhatja az alacsonyabb rétegeket. Míg az emancipatórikus álláspont a kisebbséget a maga elkülö-

nuló sajátosságaival együtt *elfogadtatni* igyekszik a többséggel, addig a nemzeti ideológiák a kisebbség alkalmazkodását feltételezve a nemzetbe való *befogadásra* törekkenek, a nem alkalmazkodók esetében a szociális kirekesztődést helyezik kilátásba. Látni kell, hogy egy teljesítményelvű társadalomban a szociális igazságosság nem szakítható el az egyéni és teljesítmények mérlegelésétől, ugyanakkor a szociálisan leszakadók jóléti, oktatási, munkaerő-politikai szinten tartása, és ezzel a mobilizáció kapuinak nyitva tartása elengedhetetlen.

Bár a kisebbségi *önkormányzatiság* megteremtése kétségtelen siker, a törvény hiátusai, az identitásválasztás parttalansága és manipulálhatósága, a választások rendszere – a többséghez tartozók is választják a kisebbségi önkormányzatot – miatt mégis számos sebből vérzik. A kisebbségpolitika gyakorlati végrehajtása a cigányság esetében összekeveredik a szociálpolitikával, jóllehet utóbbinak „színvaknak” kellene lennie. A cigány önkormányzatok pénzügyi okokból szembekerülnek a cigány civil szervezetekkel, az OCÖ tevékenysége külső-belső harcokban, válságkezelésekben aprózódik. Sajnos az önkormányzatoknak és a civil szervezeteknek nem sikerült szakmai tevékenységükhöz megfelelő szakemberekből álló helyi és országos hátteret teremteniük, viszont kicsiben leképezték az országos politika csatározásait és botrányait. A többségi társadalom indokoltan teszi fel a kérdést, hogy a cigány politikai és médiaelit valóban az általa megjeleníteni kívánt kisebbséget képviseli-e vagy csupán önmagát. A magyar társadalompolitika az elmúlt három kormányzati periódusban, különösen ágazati és helyi szinten adós maradt a konzisztens, tisztázott, és nemzeti konszenzusra alkalmas cigányságpolitika kidolgozásával, jóllehet a következőkben bemutatott néhány rész-

terület kutatásai megteremtették ennek feltevéleit (Szarka, 2000).

A romák *demográfiai* mutatóinak prognosztikus értelmezésében nincs egyetértés a kutatók között. Egyes becslések szerint a népszámlálásban rögzített roma népesség csupán 30 %-a a tényleges lélekszámnak, a kutatások azonban nem számolnak az identitásváltás jelenségével. Az utóbbi évtizedekben a romák körében népességrobbanás zajlott le. Mára a termékenységi arányszám fokozatosan csökkenésével a kisebbség természetes szaporulata évente mintegy 10 000 főre állt be. 2050 körül arányszámuk a 900 000 főt is elérheti, ennek mintegy 40 %-a várhatóan gyermek lesz. A roma népesség területi megoszlása kiegyensúlyozatlan, egyes megyékben meghaladja a 4 %-ot, ezek egyes falvaiban a 20 %-ot. A falvakban élő romák aránya országosan még ma is 60 % körül mozog. A roma népességrobbanás egy több évtizedes országos népességcsökkenési hullámmal esett egybe, etnikai feszültségek, regionális és kistérségi válságjelenségek forrásává vált. Ezért elengedhetetlen a roma kisebbség politikailag korrekt számbavétele, az identitás alakulásának vizsgálata, a felelősségteljes családtervezés támogatása. Alig vannak ismereteink a roma társadalom rétegződéséről, a kiemelkedők integrációs mintáiról, az asszimilációs folyamatokról, miközben tapasztaljuk, hogy a cigányság körében jelentős szociális differenciálódás és asszimiláció zajlik (Póczik, 1999a.).

A cigányok jelentékeny *munkanélküliségének* enyhítése érdekében Kemény István a roma fiatalok 18 éves korig történő kötelező középfokú oktatását, a 18 év alatti munkanélküli fiatalok kötelező nyilvántartását, a közhasznú munka és a képzési programok összehangolását, a minimálbérnél alacsonyabb fizetések átmeneti engedélyezését, a bérjárulékok elengedését, a

támogató intézkedéseknek a regionális fejlesztési programokkal és országos projektekkel (útépítés, katasztrófavédelem) való összekapcsolását javasolja. E tartalmas javaslatok hiányossága, hogy alkalmazásukat az adott etnikai csoporthoz, nem pedig szociális mutatókhoz köti. A regisztrált és nem regisztrált munkanélküliség együttesen 43 %-os aránya nem csak a cigányokat érinti, ezért nehéz külön „cigány szociális és munkaerő-politikát” elképzelni.

Az *oktatásban* a roma tanulók szocializációs problémái sok helyütt nehezítik az iskolai munkát. Amikor az iskolai kirekesztést ostromozzuk, figyelembe kell venni, hogy az iskola és a többségi szülő általában nem a romák etnikai minőségét, hanem az iskolai munkát hátráltató magatartását utasítja el. Az oktatásügy két évtizedes infrastrukturális eróziója miatt valószínűsíthető, hogy a problémás gyermekek „lepasszolásának” törekvése erősödött, technikája finomodott a többségi társadalom irányában is (például diszlexiás, diszgráfiás, hiperaktív gyerekek átirányítása speciális, gyakran magánintézményekbe). Ez a strukturális deficit mindaddig fennmarad, amíg nem tudjuk (vagy akarjuk) egyénenként definiálni a különösségek minőségét, és megteremteni a megfelelő képzési alrendszereket. Célszerű volna lokális programok kidolgozása, amelyek az adott speciális, területi hátrányok leküzdésére, felzárkózásra, egyéni és csoportos, főként gazdasági motivációra és az alkalmazható szakképzésre helyezik a hangsúlyt. Az általánosan elterjedt deficitelméletek az „ingerszegény környezet” mozzanatával operálva szociálisan visszamaradott cigány gyermekek tömegével számolnak, miközben a mindennapi pedagógiai tapasztalat arra enged következtetni, hogy a roma gyermekek beilleszkedési zavarait inkább az etnokulturális viselkedésmintákban rejlő tényezőkben kell keresnünk. Egy másik

vélekedés az iskolarendszert diszfunkcionálisként kritizálja. Az átlagos képességű-neveltetésű gyermekek tömegoktatására hivatott iskola, amelyben a kiemelkedően tehetséges tanulók is hátrányt szenvednek, inkább monofunkcionálisnak nevezhető. Ezért szükséges a speciális igényeket kielégítő párhuzamos intézmények kiépítése. Az elkülönülő *versus* vegyes oktatás kérdését differenciáltan kell vizsgálni, hiszen az előbbi nem jár feltétlenül a hátrányok tartósításával. A megfelelő pedagógiai háttérű, nyelvileg-kulturálisan önkéntesen elkülönülő nemzetiségi oktatás sikereit országos tendencia jelzi (Boér, 1999). A ki-sebbségi oktatásra az önkormányzatoknak juttatott állami pénzek pontos célba juttatása pusztán szabályozási kérdés.

A gyökeres reformra és rekapitalizálásra váró *egészségügy* – kommunikációs értelemben is – felkészületlen a rossz testi és mentális állapotú cigánysággal való foglalkozásra, az orvoslás piacosodása további hátrányokat eredményez. Meg kellene erősíteni a családtámogatási, -tervezési illetve felvilágosítási rendszert, szervezeti és emberi tartalékok feltárásával cigány fiatalok széles körét lehetne egészségügyi pályára terelni. A cigányság *lakhatással összefüggő problémái* nem oldhatók meg országos és helyi telepítés-, település- és lakáskonceptiók nélkül. Ezeknek számolnia kell azal is, hogy a zártabb vidéki lakóközösségek etnikai hovatartozástól függetlenül elutasítják a számukra elfogadhatatlan társadalmi elemeket, hiszen nem felelősek devianciáért. Mindazonáltal a vagyon- és jogbiztonságnak elsőbbséget kell élveznie az önkényes cselekvésekkel szemben: etnikai minőség nem generálhat informális privilegiумokat, de diszkriminációt sem.

Szorosan ide kapcsolódik a *nyilvános térbe való beengedés* problémája. A politikai, földrajzi vagy egyéb közösség nyilvános terei – országos és helyi piacok, műve-

lődési és szórakozóhelyek, egyesületek, fórumok, kegyhelyek, bizonyos tekintetben az iskolák is – azok számára nyitottak, akik ezek szabályainak, szokványainak eleget tesznek. A diszkrimináció tilalmának elve nem védi azokat, akik e követelményeket nem tudják, nem akarják betartani, mivel ezzel az adott közösségi tér működését veszélyeztetik.

A helyi *önkormányzatok* mai rendszerében az erős érdekérvényesítési képességű csoportok szembekerülnek a gondoskodásra szorulókkal. Az állam a gondoskodás terheit mindinkább rájuk hárítja, de költségeit nem biztosítja, ezért szabadulni igyekeznek szaporodó szegényeiktől. A szegény romák és más deklasszáldott csoportok a romló helyzetű, fogyó népességű aprófalvakba kényszerülnek, majd ennek hátrányait felismerve kezdenek visszarámamlani a városokba. A területi etnikai koncentrációnak ugyanakkor jól kihasználható előnye lenne, hogy koncentrált és komplex problémakezelésre nyújt lehetőséget az ágazati területeken.

Mint jeleztem, egyes véleményformálók a romák hátrányainak fő okaként a *diszkriminációt*, előítéletességet jelölik meg. Álláspontom szerint a romák halmozott hátrányai inkább közösségeik történelmi elmaradottságából, megélhetési kultúrájuk „különutas”, periférikus jellegéből adódnak. Az előítéletesség és szegregálódás (!) esetükben nem primer, hanem szekunder, okozati jelenség. Ezért külön kell választani a strukturális okokból való hátrányba kerülést a szándékos hátrányos megkülönböztetéstől. A többségi népesség tudatformálása (előítéletesség elleni harc, egyéni minőségek előtérbe helyezése, stb.) csak akkor eredményes, ha együtt halad a cigányság társadalompedagógiájával, a modern viszonyokhoz való alkalmazkodásával.

Mivel a strukturális hátrányok adott körülmények között intencionális hátrányba

hozóvá válhatnak, a kisebbségi *jogvédelemről* nem mondhatunk le. Jogvédelemnek azonban ott van megalapozottsága, ahol valódi jogsérelem történt, és az adott cselekmény kiváltó oka bizonyíthatóan az egyén vagy közösség etnikai minősége volt, vagy a cselekmény az ellen irányult, ezt bíróság vagy igazgatási szerv (például egy ombudsman) megállapította. A diszkrimináció észlelése akkor megalapozott, ha a jogsértések aránya országos vagy helyi szinten a kisebbségi és többségi társadalom esetében összehasonlítható. Ennek előfeltétele, hogy a jogsérelem elszenvedőjéről annak identitása megállapítható legyen, de a korlátlan identitásválasztás és -változtatás lehetősége miatt gyakran nem tudható, valóban kisebbségi jogsérelemről van-e szó vagy manipulációról. A jogvédelem és pótlólagos esélyteremtés nem jelentheti a többségi társadalom jogainak, esélyeinek csorbítását, ha e jogok gyakorlása a kisebbség jogait nem korlátozza. A jogvédelem nem alacsonyodhat le a vérvádak mintájára rasszizmus-vádakat koholó politikai manipuláció szintjére, ezért meg kellene teremteni a kisebbségi jogvédelemmel foglalkozók etikai kódexét. Magyarországon a nemzettudat súlyos sérülései ellenére jóval ritkábban találkozunk kisebbségellenes magatartással, mint a mintának tekintett nyugat-európai társadalmakban. Az etnikai konfliktusok tovább enyhítése érdekében szükséges volna egy, a minimális konszenzusokat elfogadó – határokon átlépő –, össznemzeti kisebbségpolitikai célrendszer kialakítása. Ehhez mindenekelőtt tisztázott, célracionális fogalmi rendszer szükséges.

A *pozitív diszkrimináció* angolszász ihletésű fogalmát fel kellene cserélni más formákat és tartalmakat hordozó fogalommal, mint „*esélykiegyenlítés*” vagy „*pótlólagos esélyteremtés*”, ugyanis előbbi a többségi társadalom esélybeli és jogbeli háttérbe szorításának üzenetét hordozza. A „pozitív

diszkrimináció” lényeges hátránya, hogy nem a kisebbség egészét, hanem annak már többé-kevésbé szaturált rétegeit támogatja, így a kisebbség hátrányos részének helyzete stagnál vagy akár romolhat. Ezen a ponton konzekvenciájában összeér a liberális és konzervatív cigánypolitika.

A tisztázatlan fogalmiság jellemző példája a *jogegyenlőség* és *esélyegyenlőség* terminusainak összekeveredése, jöllehet ezek hierarchikus viszonyban állnak. Hátrányos megkülönböztetés, ha egy jogalany mások magánautonómiáját korlátozva mesterséges esélyegyenlőtlenséget teremt. Az esélyegyenlőtlenség nem szükségképpen jogegyenlőtlenség, viszont a jogegyenlőtlenség szükségszerűen esélyegyenlőtlenséget eredményez. Az esélyegyenlőség megteremtése nem történhet a jogegyenlőség terhére, hiszen utóbbi az esélyegyenlőség elvét megelőzi. A kisebbségi társadalom problémája a hátrányos esélyhelyzetből esetlegesen eredő joghátrány, ezért az államnak elsősorban a kisebbségi polgár alapvető és járulékos jogainak érvényesíthetőségét kell biztosítania.

A fentiekből következően az *anti-diszkriminációs törvény* számos problémát vet fel. Nem mondhat ellent a társadalom legitim értékképzeteinek, az alkotmány és nemzetközi jog előírásainak, nem korlátozhat alapjogokat, jogkövetkezmények szempontjából egyéni szándékra, magatartásra, esetre kell vonatkoznia. Meg kell határozni a hatálya alá eső ügykört, összhangban kell állni az állampolgári és a kisebbségi jogok országgyűlési biztosára vonatkozó szabályokkal. Tisztázni kell a törvény végrehajtására hivatott szerv helyét az államszervezetben, intézkedési jogkörét, szakmai összetételét, a jogérvényesülés releváns és irreleváns körülményeinek elhatárolását. Ha a törvény – a deklaráción túl – konstitutív elemeket is tartalmaz, szabályozásra vár a diszkriminációt tiltó nor-

mák közjogi természetének megfelelő szankcióik meghatározása, alkalmazásuk eljárásrendje. Tisztázni kell, a jogérvényesítés eszközei közül melyek igényelnek államigazgatási hatósági eljárást, mikor indokolt büntetőjogi eszközök alkalmazása vagy a jogsértés polgári úton történő reparációja; akárcsak az, lesz-e a jogalkalmazónak a sértett nevében keresetindítási joga, érdekegyeztetési lehetősége, a jogalkalmazóhoz fordulás érintettségétől függ-e vagy adott lesz a közérdekű ügyben való eljárás lehetősége. Kérdéses mozzanat a közvetett és közvetlen diszkrimináció definiálhatósága, akárcsak az, hogy egyenlőtlen helyzetű felek szembekerülésének esetében megfordítható-e a bizonyítási teher. Álláspontom szerint az antidiszkriminációs szabályozás semmiképpen sem korlátozódhat etnikai vonatkozásokra, hiszen a többségi társadalom más hátrányos csoportjainak hatékony védelme, támogatása sem megoldott. Számos törvény és alacsonyabb szintű jogszabály, alkotmánybírói határozat tiltja a diszkriminációt, bíróságok és sértettek egyaránt apellálhatnak ezek normatív vagy precedens értékére (Tóth, 1998). Mindezt figyelembe véve mérlegelni kellene a diszkriminációt tiltó jogszabályi helyek kódexbe foglalását, és egy minden érintett területet lefedő és összehangoló szociális törvénycsomag megalkotását, amely – főként az első esély elvének (!) szem előtt tartásával – mindenki számára biztosítja az állampolgári jogon járó szociális minimumot (emberhez méltó lakhatás, megélhetést biztosító ellátás, stb.).

A romák és a bűnüldözés

A kommunista rendszer tisztában volt a peremhelyzet és a bűnözés közötti összefüggéssel, ezért a cigány bűnelkövetőkről 1971-től 1988-ig külön statisztika készült, amely nem volt tekintettel emberi, kisebbségi jogokra, adatvédelmére: kizárólag

etnikai alapon folyt. A bűnüldözésben használt „cigánybűnözés” fogalma durván túlhangsúlyozta az etnikai tartalmakat. A cigány bűnügyi statisztikát a demokratikus átalakulás első kormánya kisebbségi jogi megfontolásokból megszüntette. A rendőri statisztikák a többségi és a roma társadalomban jelentkező bűnelkövetés makroszintű összehasonlítására diffúz módszertani bázisuk miatt készítésük idején sem voltak alkalmasak, a regisztráció szempontjainak változásán túl főként a roma kisebbségre irányuló rendőri aktivitás mindenkori intenzitását, az intenzitás változásának okait szemlélítették, nem a roma elkövetőknek és cselekményeiknek az összeshez való viszonyát és arányváltozását (Póczik, 2001).

A statisztikai regisztrációval párhuzamosan születtek kriminológiai és kriminalisztikai elemzések is. A 60-as évek közepétől a kutatás előterében a romák cselekményei álltak. A kriminalisztikában már korábban ismert volt, hogy a cigányok elkövetési módjainak vannak bizonyos minőségi és mennyiségi jellegzetességei (Lipovszki, 1973). Rövid idősorokat vizsgálva nem mutatkozott jelentős változás sem az összes roma elkövető, sem a nemek és korcsoportok szerinti, sem a cselekmények szerinti összességben. Ez arra utalt, hogy a cigány bűnelkövetők többnyire (70-80 %) egy kriminális szubkultúrából kerülnek ki, ezt támasztotta alá a visszaesők rendkívül magas aránya is. A szakirodalom utalt a családi szervezethez, a női, gyermek- és fiatalkorú elkövetők emelkedő arányára (Szabó, 1987). Egyes becslések a börtönnépességben a romák arányát 40-60 %-ra, a fiatalkorú szabadságvesztésre elítéltek arányát 60-70 %-a tették. Tapasztalat szerint a romák főleg vagyon elleni és erőszakos bűncselekményeket – zsebtolvajlás, besurranásos lopás, kisstílusú rablások, lakás- és üzletbetörések, autófeltörés, gyermekek kifosztása, markecolás – követtek el (Mol-

nár, 1988). Látszott, hogy e szubkultúra a családi körülmények miatt vagy alkalmi elkövetőként az állami gondozásba, a zárt, félig zárt intézetekbe kerülők közül kapja utánpótlását: az intézeti környezet, a pályakezdési esélyek hiánya kézenfekvővé teszi a normaszegést és a hasonló sorsúakhoz való csatlakozást. Egyes elemzők igen magasra taksálták a cigányság körében a szemérem elleni vétségek arányát, amelyekben az áldozatok nagyobb része szintén cigány nő.

A 70-es, majd a 80-as évek erőteljes kritikai tendenciái a halmozottan hátrányos helyzet, majd a társadalmi beilleszkedési zavarok kutatásaiban összegződtek. Regionális kutatások kimutatták, hogy a cigány elkövetők aránya Budapest és Pest megye mellett, Borsodban, Nógrádban, Szabolcsban, Hajdú-Biharban, Somogyban és Baramyában feltűnően magas. Úgy tűnt, a cigányok bűnözése elsősorban szociális helyzetük kiegyensúlyozatlan változásai-ból, főként az integrációs és normakonfliktusokból fakad. A téma egyik ismerője kimutatta, hogy a cigányság bűnözése arányaiban nem tér el lényegesen a velük azonos nivón élő nem cigány rétegektől (Tauber, 1984). A 90-es évek kutatásaiban előtérbe kerültek az etnikai félelmek és előítéletek. Ezek figyelembevételével indultak vizsgálódások a rendőrségi modellek kapcsán (Finszter, 1996), és kísérletek a cigányság és rendőrség viszonyának újradefiniálására. A hivatalos adatgyűjtés tilalmának kimondásával a kutatás empirikus irányba fordult, ma egyre erősebben a romák áldozattá válására koncentrált (Póczik, 2002a).

A kisebbségek integrációs nehézségeinek, normasértő magatartásainak magyarázatára több elmélet is született, azonban önmagában egyik sem ad kielégítő magyarázatot a cigánysággal kapcsolatban felmerült kérdésekre.

A *historikus* elmélet, összefonódva más szociológiai magyarázatokkal, az alacsony társadalmi származással összefüggő, kultúrgenetikusan öröklődő viselkedésmódok és atavizmusok hosszú, történelmi időben változatlan fennmaradásából, történelmi megkésettiségből, megrekedésből, a kulturális kompatibilitás, a civilizációs integrálhatóság hiányának és a társadalom hiányos integrációs kapacitásainak fogalmából indul ki. Megoldási javaslatok a történelmi zsákutcák felszámolására alkalmas politikai szerkezetek kialakítására irányulnak (önkormányzatiság, autonómia stb.). Előnye, hogy a modern történettudomány egészére jellemzően, erősen strukturalista beállítottságú, képes hosszú időtávlatokban gondolkodni.

A *historikus* magyarázatokkal alkalmanként összefonódó *intencionalista szociológiai* elméletek az amerikai négerkérdés tapasztalatait generalizálva a többségi társadalom részéről tudatos kirekesztést, apartheidet, diszkriminációt, szélsőséges változataiban kisebbségellenes, fajgyűlölő összeesküvést feltételez. Központi kérdése a kirekesztés érdekösszefüggéseire irányul, a megoldást a (gyakran militáns) polgárjogi munkában, a kirekesztés felmutatásában, megakadályozásában, a kirekesztők megbüntetésében látja. Erősen perszonalizál, a strukturális hátrányokat diszkriminációnak láttatja, a konfliktusokat a konszenzusos megoldások felől inkább a konfrontáció irányába tereli. Az aktív polgárjogi munkával való összefonódása miatt túlságosan politika- és médiaérzékeny, ennek következtében hajlik a leegyszerűsítésekre. Az *intencionalista* magyarázatok ma egyre kevésbé látszanak plauzibilisnek.

A *strukturalista* magyarázatok a kirekesztődés okait, egyes kisebbségi csoportok örökletes és strukturális társadalmi hátrányait, ezek újratermelődését, a többségi társadalom szocializációjában rögzült,

asszociációs sorokban előprogramozott előítéletesség és elforduló magatartás, szelektív észlelés keletkezését, fennmaradását vizsgálja. Megoldási javaslatok a diszkriminatív minták társadalompedagógiával, intézményi reformmal történő leépítésére, a társadalom nyitottabbá tételére, a kisebbségek önszerveződésére építenek. Előnyük, hogy széles értelmezési keretük számos részelmélet beépítését teszi lehetővé. Lényeges hozadékkal bírnak a *modernizáció*-, *mobilizáció*- és *migrációelméletek*, valamint az USA-ba irányuló sokévtizedes immigráció tapasztalatainak generalizálására épülő *kulturális-konfliktus-elméletek*, amikor rámutatnak az alulprivilegizált rétegek hiányos integrációjára, szocializációjára, alulképzettségére és alulfoglalkoztatottságára. E rétegek tagjai a törvény áthágásával igyekeznek áthidalni a saját szegényes létmódjuk és a többség viszonyai között húzódó szakadékot, birtokba venni a középosztály szimbolikus és anyagi javait. A gyorsuló modernizáció és – vertikális és horizontális – mobilizáció folyamán a kétfajta civilizáció között elterülő mezsgyére csúszva saját etnikai kultúrájukat, társadalomszervezetüket elveszítik, de új helyzetükhöz való hiányos alkalmazkodásuk következtében időlegesen sem képesek azonosulni a többséggel, stabil társadalmi státust és orientációs mintákat találni, ami súlyos identitás- és magatartászavarok forrásává válhat. A komplex és differenciált társadalmi és kulturális közegből érkező kisebbségi csoportok néhány nemzedéken belül kiegyenlítik hátrányaikat, (ha nem fűződik ezek fenntartásához többségi politikai érdekek), azonban az ilyen háttérrel nem rendelkező közösségek sok nemzedékre megrekednek hátrányos helyzetükben. (Korinek, 2001). A historikus és a modernizáció-, mobilizáció- és konfliktus-elméleti mozzanatok összekapcsolása bizonyos sikerrel kecsegtet a romakutatásban.

Az empirikus kutatás jegyében az utóbbi években – összehangzó eredményekkel – három nagyobb kutatás született a fegyintézetekben fogvatartottak körében (Huszár, 1999; Póczik, 1999a). Itt a legutolsó (4 mutató figyelembevételével) reprezentatív kutatás legfontosabb eredményeit ismertetjük (Póczik, 2002b).

A kutatásban három jól összehasonlítható, etnikailag elkülönülő – magyar, asszimilálódóban lévő transznetnikai (TE) és cigány – börtönbüntetésre ítélt férfi csoportot vizsgáltunk. A három csoport a szociális és kriminológiai mutató tekintetében is elkülönül egymástól, ez azonban elsősorban fokozati különbségeket jelent. A mintegy 1500 megkérdezett 50 %-a magyarnak, a másik 50 % cigány származásúnak (!) bizonyult. Utóbbiak között 60-40 %-ban oszlanak meg a magukat cigánynak vallók és az identitásváltásra törekvők. A TE és a roma elkövetők fiatalabbak a magyar elítélteknél, legtöbbjük 20-30 év közötti.

A szociális mutatók tekintetében a magyarok felől a cigányok felé süllyedő lejtő képe bontakozik ki. A TE csoport köztes mutatókat vonultat fel, amelyek egyik esetben a magyarok, más esetben a cigányok értékeihez esnek közelebb. A cigány csoportban a legjellemzőbb a kisegítő iskola, és az éppen csak elvégzett 8 elemi osztály, a szakmai végzettség aránya a magyar mutató felét sem éri el. A magyar és TE csoportban a szülőkhöz viszonyítva az iskolai végzettség csökkenése látszik, a cigány csoportban javulás tapasztalható az általános iskola befejezésében, tehát iskolai végzettség terén mindhárom csoportban abszolút vagy relatív csökkenés tapasztalható.

A cigányok lakhelyei közül BAZ, Baranya, Somogy megye emelkedik ki. Összehasonlításában a magyarok mutatják a legintenzívebb – jobb megélhetési lehetőségek keresésével összefüggő – migrációt: a legfontosabb célállomás Budapest. A település-

típusok megoszlása tekintetében a három csoport már a szülők nemzedékében erősen urbánus jellegű volt. A falvakból, nagyközségekből különösen a TE és cigány csoportban erős elvándorlás mutatkozik a nagyobb városok, különösen a főváros felé. A magyar megkérdezettek döntő hányada, a cigányok fele városias környezetben él. A szülőkkel való összehasonlításban mindhárom csoport javított lakásviszonyain. Mindhárom csoport mintegy 40 %-a javított életszínvonalán az elmúlt 10 évben.

Az elkövetők mindhárom csoportja nagycsaládokból származik, de az elkövetők háztartásaiban nevelt gyermekek száma jelentősen csökken, jellemző az 1-3 gyermekes család. Az elkövetők jelentős része családi-neveltetési tekintetben hátrányos helyzetűnek mondható, ennek mutatói a cigány csoport felé jelentősen emelkednek. A magyaroktól a cigányok felé haladva egyre jelentősebb arányban jelentkeznek bűnözésre hajlamosító tényezők: bűnöző családi minták, állami gondozás, javítóintézet, fiatalok börtöne. Mindhárom csoport válaszadóinak legnagyobb része dolgozott a bűntetés megkezdése előtt.

A roma származásúak a magyaroknál korábban kezdik bűnözői karrierjüket, az első cselekmény elkövetését rendszerint aktívan támogatja a baráti kör. Mindhárom csoport – legfőképpen a cigány származásúak – leginkább a haszonszerzést jelöli meg a bűnelkövetés céljaként, de a magyarok közt nagyobb szerepet játszik a hirtelen felindulás. Az elkövetők által megvalósított cselekmények összetétele is ennek megfelelő. Dominálnak a primitív és erőszakos vagyon elleni cselekmények, a kifinomultabb cselekmények aránya a cigányok felé haladva erősen csökken. Mindhárom csoportban jellemző az elkövetési alkalmak folyamatos figyelése és céltudatos kihasználása, de rendszerint hiányzik a gondos tervezés. A cigányokra a magyaroknál jel-

lemzőbb a csoportos elkövetés. A három csoportban a legális és illegális munka, valamint szociális juttatások és a vagyon elleni bűnözés – rendszerre szerveződve – képesíti a megélhetés fő forrásait, ezek együttes alkalmazása jelentős hányadban vagyoni előrelépést is lehetővé tesz. Különösen igaz ez a TE és cigány csoportra. A többszörösen büntettek aránya a cigány és a TE csoportban meghaladja a magyar mutató kétszeresét. Ennek megfelelően a cigányok felé haladva egyenletesen emelkedik a szabadságvesztében töltött idő is.

A TE és a cigány csoporthoz tartozók a magyarokkal összevetve szembetűnően súlyosabb hátrányokat szenvednek el az előzetes letartóztatásban, jóval nagyobb arányban fordul elő bántalmazás, kényszer-vallatás, az ügyvéddel való kapcsolatteremtés akadályozása, a kirendelt védő nemtörődősége. Az etnikai származásúak hátrányba kerülésének tendenciája a megkérdezettek állításai alapján a börtönben is tetten érhető, ennek értékelésében azonban figyelembe kell venni a szubjektív tényezők rendkívüli súlyát. Az elítéltek között széles körű a mértéktelen alkoholélvezet, jelen van a kábítószer is. A cigány csoport felé haladva egyre romlik az elítéltek testi és mentális állapota.

Korábbi vizsgálatainkban (Póczik, 1999b) is megállapítottuk, hogy a többségi etnikumhoz tartozó fogvatartottak mintegy fele viszonylag szoros kapcsolatot ápol cigányokkal, másik fele azonban inkább elzárkózást mutat. A cigányok döntő hányada jobbra saját etnikumához tartozókkal barátkozik, elzárkózóbbnak mutatkozik a többségi népesség irányában, mint a többség vele szemben. A TE csoport baráti kapcsolatai is elsősorban a cigány etnikumhoz kötődnek. A cigányok erősen hárítják saját identitásukat, egyfajta öngyűlöletet éreznek, és igen erős asszimilációs hajlandóság munkál bennük.

Végelemzésben megállapítottuk, hogy a magyar fogvatartottak csoportja vegyes társadalmi képlet, amelyben egyaránt megtalálhatóak a felemelkedő, stagnáló és süllyedő alcsoportok, összességüket mégis leginkább a stagnálás, süllyedés jellemzi. Az alacsony társadalmi helyükről való feljebb lépés a többség számára kilátástalan. Szociális mutatóik ellenére a három etnikai csoport élén állnak, energiáikat az anyagi színvonal megtartása, a süllyedés elleni küzdelem köti le. A cigányok esetében a szokásos modernizációs problémák mellé társul a tradicionalitás felbomlása, az asszimiláció, az integráció. Körükben a hagyományos cigány minta a megélhetés kultúrájában ma is jelen van vagy újra megjelenik. A cigányság egészéből az utóbbi 2-3 generációban kiemelkedett egy gyorsan modernizálódó, mobilizálódó csoport. Életmódjában, értékeiben, anyagi javaiban egyre csökkenő elmaradással követi a magyar átlag alsó szegmenseit, bizonyos tekintetben már el is érte azokat. Helyváltoztatásuk, felemelkedésük nem egyenletes és fokozatos, hanem sok tekintetben féloldalas, kiegyensúlyozatlan társadalmi változás volt, amelynek egyes alrendszerei fejlettségüket tekintve elszaladtak egymástól. Integrációjukat akadályozza az is, hogy nem rendelkeznek a megfelelő kommunikációs mechanizmussal a befogadásért való folyamodáshoz. Ez fokozottan hív életre deviáns magatartásokat, erősíti a bűnelkövetésre, különösen annak erőszakos formáira irányuló hajlandóságot, súlyosan rombolja a közösség egészségét, önképét. A jövőben várhatóan újabb és újabb cigány csoportok fognak nekirugaszkodni a modernizációs ugrásnak, vállalják annak megváráztatásait. Speciális csoportot képeznek az asszimilálódóban lévő cigányok. Szociális tekintetben inkább a magyarokhoz állnak közel, devianciák, bűnözési jellegzetességek tekintetében inkább a cigá-

nyokhoz, de mindkét csoporttól markánsan különböznek. Intenzíven keresik az utat a többségi társadalommal való azonosulás irányába, de minőségében ugyanazokkal a szociális kiegyensúlyozatlanságokkal és konfliktusokkal küzdenek, mint a cigányok. Anyagi javakban megközelítőleg a magyarok szintjére jutottak, megjelent körükben a stagnálás, a visszacsúszástól való félelem. Mégis eséllyel kísérlethetik meg elért eredményeik stabilizálását, utódnemzedékük számára olyan sanszokat nyújtva, amelyek csökkenthetik a bűnözésnek a megélhetésben játszott szerepét.

A reintegráció legfontosabb kitörési pontja a szabadságvesztésre ítélték esetében – etnikumtól függetlenül – az oktatás lehet. Ezért ki kell terjeszteni oktatási lehetőségeit, és ahol szükséges, újra kell indítani az elítéltek oktatását, különös tekintettel a szakmai (betanított ipari) képesítésekre, valamint a távoktatásban megszerezhető ismeretekre. Modernizálni kellene a börtönök belső oktatási bázisait, belső kedvezményekkel, valamint a szabadon bocsátás feltételrendszerében külön kellene honorálni az oktatásban való részvételt, a megszerzett szakképesítést. A szakképzést ki kell bővíteni a megfelelő családgazdálkodási és munkaerő-stratégiai, valamint kommunikációs programokkal, személyiségfejlesztő tréningekkel. Át kellene gondolni, nem volna-e célravezető egyes könnyebb bűncselekmények elkövetői esetében a szabadságvesztést, más mediációs és elterelési stratégiák alkalmazása mellett, kötelező oktatási programokon való részvétellel kiváltani. Ebben a keretben szakpszichológusok bevonásával kísérlet tehető a kriminális beállítódások korrekciójára is. Az ügyvédi elhanyagolás problémáját enyhíthetné a civil kezdeményezésen alapuló ingyenes jogsegélyszolgálatok megteremtése, kirendelés helyett a közbérelmi intézményének bevezetése (Loss-Szilágyi, 2001).

Kulcsszavak: cigányság, antidiszkriminációs jog, demográfia, emberi és kisebbségi jogvédelem, etnikai szegregáció és disz-

krimináció, integráció, munkanélküliség, önkormányzat, pozitív diszkrimináció, roma történelem

IRODALOM

- Boér Enikő Zsuzsanna (1999) *A romakérdés aktualitásai a '98-as hajdúhadházi események tükrében. Szakdolgozat.* Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola, Budapest, Kézirat
- Feuerhelm, Wolfgang (1987) *Polizei und Zigeuner. Strategien, Handlungsmuster und Alltagstheorien im polizeilichen Umgang mit Sinti und Roma.* Enke, Stuttgart
- Finszter Géza (1996) A kisebbségi probléma a rendőrségi modellek tükrében. *Főiskolai Figyelő.* **1.** 46-52.
- Hundsalsz, Andreas (1980) *Zigeunerkiner. Eine sozial-psychologische Untersuchung schulrelevanter Verhaltensmerkmale.* Frankfurt am Main
- Kemény István (1974) A magyarországi cigánylakosság. *Valóság.* **1.** 93-72.
- Kemény István és mtsi (1976) *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról.* MTA Szociológiai Intézet. Bp.
- Kemény István (1997) A magyarországi roma (cigány) népességről – Két felmérés tükrében. *Magyar Tudomány* **6.** 644-655.
- Korinek László (2001) *Írányzatok a kriminológiai gondolkodás fejlődésében.* BM Kiadó. Budapest
- Ladányi János (1993) Szegregáció és gettószodás Budapesten. In: Nagy Gábor Tamás (szerk.): *Féltünk. Etnikai és szociális konfliktusok elkerülésének, feloldásának lehetőségei. A Fővárosi Önkormányzat Kisebbségi, Emberi Jogi és Vallásügyi Bizottságának konferenciája.* 1993.01.29. Humanitas Civitatis Alapítvány. Bp
- Lipovszki J. (1973) A cigánybűnözés néhány jellemző sajátossága. In: Vigh József (szerk.): *Szakkriminológia. Jegyzet a Rendőrtiszti Főiskola részére.* XII. fejezet, 153-178. Budapest
- Loss Sándor – H. Szilágyi István (2001) A cigány per. *Beszélő.* **4.** <http://beszelo.c3.hu/01/04/26loss.htm>
- Mezey Barna - Tauber István (1980) A magyarországi cigányság helyzetének rendezését célzó jogi szabályozás egyes kérdéseiről. *Acta Facultatis Politico-Juridicae Universitas Scientiarum Budapestensis de L. Eötvös Nominatae.* Tomus XXIII. Redigit: Com. Scient. Stud. Facult. ELTE ÁJK, Bp., 1980. 211-233.
- Molnár J. (1988) A vagyon elleni bűnözés alakulásáról. *Belügyi Szemle.* **1.** 21-26.
- Nagy Pál (1998) *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában.* Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi Tan-szék. Kaposvár.
- Nemes Nagy József (1988) Vesztesek-nyertesek-stagnálók. A társadalmi-gazdasági változások regionális dimenziói. *Társadalmi Szemle.* **8-9.** 5-18.
- Póczik, Szilveszter (1997) *Navigare necesse est.* Válasz kritikusaimnak. *Belügyi Szemle.* **12.** 106-119.
- Póczik Szilveszter (1999a) *Magyar és cigány bűnelkövetők a börtönben. Egy kutatás tapasztalatai.* OKRI. Budapest
- Póczik Szilveszter (1999b) *Cigányok és idegenek.* Felsőmagyarország Könyvkiadó. Miskolc.
- Póczik Szilveszter (2001) *Roma bűnelkövetők a statisztikák tükrében. A romákkal kapcsolatos kriminológiai kutatás mai állása.* Kriminológiai Tanulmányok. XXXVIII. 266-293. OKRI. Budapest
- Póczik Szilveszter (2002a) A cigányság a magyar kriminológiai kutatásban 1970-2001. *Kriminológiai Tanulmányok XXXIX.* 336-359. OKRI. Budapest
- Póczik Szilveszter (2002b) *A roma kisebbséggel összefüggő problémák szociológiai és kriminológiai vizsgálata 1996–2002. Kutatási zárójelentés.* OKRI, Budapest
- Szarka László (2000) A magyarországi cigányság helyzete az elmúlt tíz év kutatásainak tükrében. In: uő. (szerk.): *A magyarországi cigányság az elmúlt tíz év kutatásainak tükrében. A hosszú távú kormányzati cigánystratégia előkészületi anyaga.* 144–165. MTA Kisebbségkutató Műhely. Budapest.
- Szabó A. (1987) Az ifjúkori bűnözésről. *Belügyi Szemle.* **7.** 9-13.
- Tauber István (1984) *Hátrányos társadalmi helyzet, cigányság, bűnözés.* Kandidátusi értekezés.
- Tomka Miklós (1970) *Die Zigeuner in der Ungarischen Gesellschaft.* The East European Quarterly. **1.** 2-24.
- Tóth B. (1998) Hozzászólás az antidiszkriminációs törvény problémájához. *Fundamentum.* **3.** 14-19.